

Research Article

Imāmah in the Light of
the Qur'ān and Sunnah

First Year, Vol. 2, 2024

Publisher: Emamat
International Foundation

ipj.emamat.org

Received: 2024/07/19

Revised: 2024/08/31

Accepted: 2024/12/17

Published Online: 2025/01/04

© the authors

Imamiyya's Citation of the Ḥadīth of the Ark: Its Historical Evolution from Early Centuries to the Present

Amir Hossein Dehghan Anarestani (Corresponding Author)¹

Mohammad Hossein Sohrabi²

Abstract

The *Ḥadīth* of the Ark (*Ḥadīth al-Safīnah*) is one of the well-known traditions in both Shi'i and Sunni *ḥadīth* collections, narrated with various wordings and expressions. Its content serves as evidence supporting the Imamate of the *Ahl al-Bayt*^(a). With multiple chains of transmission in Shi'i *ḥadīth* sources, it is argued to have achieved the status of "*mutawātir ma' nawī*" (frequent in meaning). Exploring how *Imamī* scholars have engaged with and referenced this *ḥadīth* not only unveils its diverse implications for topics related to Imamate but also contributes significantly to understanding the historical evolution of the *ḥadīth*'s implications. The historical trajectory of scholars' engagement with the narration, in terms of their method of citation, can clearly reveal the position of this narration in discussions related to Imamate as it has evolved over time. The analysis of the approach taken by the traditionists (*muḥaddithūn*) reveals that the *Ḥadīth* of the Ark implies key principles such as the Imamate of the *Ahl al-Bayt*^(a), their infallibility, the obligation of obedience to them, their authority, knowledge, virtues, and the rightfulness of their consensus on an issue. It is clear that these implications do not follow a uniform pattern. After analyzing the *Ḥadīth* of the Ark in the sources of both sects and providing a brief overview of its chain, this study addresses the historical trajectory of the implications of the *Ḥadīth* of the Ark, categorized by century. In some instances, it discusses the reasons for *muḥaddithūn*'s citation or disregard of the narration in question. The findings indicate that by the end of the 5th century, this narration had been recorded in 29 books and in over 22 chains of transmission. Between the 6th and 10th centuries and into the contemporary era, it appears notably in *ḥadīth* collections, with later works often drawing from earlier sources. However, some authors presented new chains of transmission or cited it in a disconnected manner. Thorough investigations reveal that the narration appears in early theological texts. Shaykh al-Ṣadūq, besides narrating it in his *ḥadīth* collections, mentions it in two of his theological works, *al-I'tiqādāt* and *al-Hidāya*. However, among the 15 theological works of Shaykh al-Mufid concerning Imamate, he does not argue from the narration except in the book *al-Irshād*. This trend improved slightly with Sayyid al-Murtaḍā's reliance on it in *al-Shāfi*. In subsequent centuries, theologians continued to reference the *Ḥadīth* of the Ark in varying degrees, with the most citations occurring in the 11th century in the work *Iḥqāq al-Haqq*.

Keywords: *Ahl al-Bayt*^(a), *Ḥadīth* of the Ark, Chains of Transmission, Signification (*dalālat*), Historical Evolution, Traditionists (*Muḥaddithūn*)

* Cite this article: Dehghan Anarestani, A.H. & Sohrabi, M.H. (2024). Imamiyya's Citation of the Ḥadīth of the Ark: Its Historical Evolution from Early Centuries to the Present. *Imāmah in the Light of the Qur'ān and Sunnah*, 1(2), p.115-141.

 <https://doi.org/10.22034/emamah.2025.479430.1045>

1. Level IV Graduate, Center for the Study of Hadith, Seminary of Qom, Iran
amirnoot313.com@gmail.com
2. Level II Graduate, Vali Asr Islamic Seminary, Saveh, Iran
sohrabimohammadhosein4@gmail.com

سیر تاریخی استناد امامیه به حدیث سفینه از قرون ابتدایی تا زمان معاصر*

امیر حسین دهقان انارستانی (نویسنده مسئول)
محمد حسین سهرابی^۲

چکیده

حدیث سفینه یکی از احادیث مشهور در منابع حدیثی شیعه و عامه است که محتوای آن می‌تواند به اثبات امامت اهل بیت علیهم‌السلام منتهی گردد. این حدیث با نقل‌های بسیار از طرق مختلف، به تواتر معنوی رسیده است. بررسی عملکرد محدثان نشان می‌دهد که این حدیث بر اصل امامت اهل بیت علیهم‌السلام، عصمت، وجوب طاعت، مرجعیت ایشان، علم، فضیلت و حقانیت اجتماع آنها بر یک مسئله دلالت دارد. هدف این تحقیق، پس از استخراج حدیث سفینه در منابع فریقین و نگاهی اجمالی به طرق آن، بیان سیر تاریخی دلالت‌های حدیث سفینه به تفکیک قرن است و در مواردی به تحلیل علت استناد یا کم‌توجهی محدثین به روایت مورد بحث اشاره شده است. به نظر می‌رسد حدیث سفینه تا پایان قرن پنجم در ۲۹ کتاب و با بیش از ۲۲ طریق نقل شده است. همچنین این حدیث در بازه زمانی قرن ششم تا پایان قرن دهم و پس از آن تا دوران معاصر در کتب حدیثی به میزان قابل توجهی مشاهده می‌شود. بررسی‌ها نشانگر آن است که حدیث سفینه در اولین کتاب‌های کلامی وجود داشته و شیخ

مقاله پژوهشی

دوفصلنامه امامت

در پرتو قرآن و سنت

سال اول، شماره ۲، ۱۴۰۳

ناشر: بنیاد

بین‌المللی امامت

ipj.emamat.org

دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۹

بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷

انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

© نویسندگان

* استناد به این مقاله: دهقان انارستانی، امیر حسین؛ سهرابی، محمد حسین (۱۴۰۳)، تلقی خلافت سیاسی از امامت در اندیشه نخستین شیعه، امامت در پرتو قرآن و سنت، (۱)، ص ۱۱۵-۱۴۱.

<https://doi.org/10.22034/emamah.2025.479430.1045>

۱. دانش‌آموخته سطح چهار، مرکز تخصصی حدیث حوزه علمیه، قم، ایران.

amirnoot313.com@gmail.com

۲. دانش‌آموخته سطح دو، حوزه علمیه حضرت ولیعصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الکامل، ساوه، ایران.

sohrabimohammadhosein4@gmail.com

صدوق علیه السلام علاوه بر توجه به نقل آن در کتب حدیثی خود، از این حدیث در دو کتب کلامی اش نیز یاد کرده است؛ در حالی که شیخ مفید علیه السلام این روایت را فقط در الارشاد نقل می‌کند و سید مرتضی در الشافی. در قرون بعدی نیز متکلمان کم و بیش به حدیث سفینه در موضوعات مرتبط با امامت تمسک کرده‌اند؛ اما اوج التفات به حدیث سفینه مربوط به کتاب احقاق الحق در قرن یازدهم است. **واژگان کلیدی:** اهل بیت علیهم السلام، حدیث سفینه، طرق، دلالت، سیر تاریخی، محدثین

۱. مقدمه

یکی از احادیث متواتر که با الفاظ و طرق متعدد در منابع شیعه و اهل سنت نقل شده، «حدیث سفینه» است. این حدیث از جمله احادیث مشهوری است که تا پایان قرن پنجم در ۲۹ کتاب و با بیش از ۲۲ طریق نقل شده است. واکاوی شیوه تعامل علمای امامیه با حدیث سفینه و چگونگی استناد آنها به حدیث مذکور، علاوه بر کشف دلالت‌های مختلف این حدیث در موضوعات مرتبط با امامت، به کیفیت سیر تاریخی دلالت‌های این حدیث کمک شایانی می‌کند. سیر تاریخی مواجهه علما با حدیث مورد نظر از جهت شیوه استناد، می‌تواند جایگاه این حدیث را در مباحث مربوط به امامت برحسب زمان به خوبی هویدا کند. این حدیث در بازه زمانی قرن ششم تا پایان قرن دهم و پس از آن تا دوران معاصر در کتب حدیثی به میزان قابل توجهی به چشم می‌خورد که دو بازه زمانی آخر در بیشتر مواقع از طرق موجود در بازه زمانی ابتدایی اخذ شده‌اند؛ اما در برخی موارد صاحب کتاب طریق مستقلی را برای حدیث بیان و یا آن را به صورت مرسل نقل کرده است.

اختلاف الفاظ حدیث سفینه بسیار چشم‌گیر است؛ اما به معنای اضطراب متن نیست؛ چرا که تعدد وقایع و نقل به معنا توسط روات حدیث باعث این پدیده شده است که هیچ خللی به اصل معنای حدیث وارد نمی‌کند. پیگیری فرازهای مختلف حدیث سفینه نشان می‌دهد، پرتکرارترین نقل این حدیث در مجموع احادیث شیعه و اهل سنت عبارت «مثل اهل بیتی فیکم مثل سفینه نوح من ركبها نجا و من تخلف عنها غرق» است.

این حدیث در منابع شیعه در هفت کتاب تا پایان قرن پنجم از قول پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و

ویژه حضرت علی علیه السلام نقل شده و بقیه موارد نسبت به عموم اهل بیت علیهم السلام است. در برخی نقل‌ها نیز ائمه علیهم السلام برای معرفی خود از حدیث سفینه بهره می‌گرفتند که نشان از شهرت این حدیث در قرون ابتدایی اسلام دارد. در دوران معاصر، پرداختن به حدیث سفینه به صورت مستقل و مفصل از جایگاه نسبتاً خوبی برخوردار است؛ تاجایی که به حسب داده‌های نرم‌افزاری، بیش از ۲۳ کتاب کلامی به شیوه پیش‌گفته به حدیث سفینه اشاره کرده‌اند که کتاب نفحات الازهار از جمله مهم‌ترین این کتب به شمار می‌رود.

پیش از این تحقیق، مقاله «پژوهشی در حدیث سفینه» نوشته غلامرضا رضایی نگاشته شده است. نویسنده در این مقاله پس از برشماری محدثان شیعه و اهل سنت به صورت یکپارچه، به راویان این حدیث، اثبات تواتر و پاسخ به شبهات سندی و دلالی به صورت اجمالی اشاره دارد که عمده مقاله به موضوع سوم اختصاص دارد. همچنین مقاله «حدیث سفینه در منابع اهل سنت» اثر جارج صبر الرحمه حکمت، به موضوع حدیث سفینه در منابع اهل سنت پرداخته است. این مقاله پس از بیان طرق اهل سنت به شبهات پیرامون حدیث پاسخ گفته است. نوید ارجمند نیز در کتاب السکینه فی صحه حدیث السفینه به بیان طرق حدیث سفینه در منابع اهل سنت همت گمارده است. وی به بررسی ابهامات موجود در مورد سند حدیث مورد نظر پرداخته است. نویسنده در فصل اول تا پنجم به ترتیب سند روایات عبدالله بن زبیر، ابن عباس، علی بن ابی طالب علیه السلام، ابوسعید خدری و ابوذر را بررسی کرده است. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد طرق این روایات صحیح و یا حسن لذاته هستند؛ لذا ایجاد ابهام در سند این روایت صحیح نیست. نگارنده در ادامه و تا پایان فصل دهم به دفع شبهاتی مانند متهم بودن بعضی از رجال حدیث به تشیع، منکر بودن حدیث سفینه، تضعیف حدیث سفینه توسط مخالفان و... اشاره کرده است. مقاله پیش رو علاوه بر تفکیک عملکرد محدثان به سه بازه زمانی و تحلیل عملکرد آنها نسبت به حدیث سفینه، به عبارت و طرق هریک از آنها نیز اشاره کرده و بین منابع واسطه و غیر واسطه فرق گذاشته است. همچنین میزان توجه متکلمان در سه بازه زمانی پیش‌گفته به حدیث سفینه و تحلیل علت کاستی‌های

نقل این حدیث در برخی منابع کلامی، از ویژگی‌های این تحقیق است. این تحقیق با شیوه تحلیلی - توصیفی و با هدف تبیین و تحلیل رویکرد اندیشوران امامیه در قرون مختلف پیرامون دلالت‌های حدیث سفینه سامان یافته است.

۲. استخراج حدیث سفینه در منابع امامیه

حدیث سفینه در منابع امامیه جایگاه خاصی دارد. میزان توجه امامیه به نقل حدیث سفینه به تفکیک زمان می‌تواند فراز و فرود نقل این حدیث را روشن کند و در ضمن سیر تاریخی نقل این حدیث را نشان دهد. بر این اساس، میزان نقل این حدیث براساس سه دوره (قرن اول تا پنجم؛ قرن ششم تا دهم و قرن یازدهم تا امروز) در ادامه خواهد آمد.

۲-۱. حدیث سفینه از قرن اول تا پنجم

می‌توان بازه زمانی قرن اول تا قرن پنجم را بازه نگارش کتب مهم حدیثی و کلامی دانست که به عنوان مصدر حدیثی و منبع مهم کلامی در قرون بعدی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. بر این اساس پیگیری حدیث سفینه در این بازه زمانی از دوران‌های تاریخ حدیث تشیع اهمیت خاصی دارد و نقش تعیین‌کننده‌ای خواهد داشت.

حدیث سفینه در این بازه زمانی به ترتیب در کتب سلیم بن قیس هلالی (هلالی، ۱۴۰۵: ۷۳۴/۲ و ۹۳۷)، صحیفه امام رضا علیه السلام (امام رضا علیه السلام، ۱۴۰۶: ۵۷)، تفسیر قمی (قمی، ۱۴۰۴: ۳۳۴/۲)، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام (امام حسن عسکری علیه السلام، ۱۴۰۹: ۴۳۲)، بصائر الدرجات (صفار، ۱۴۰۴: ۲۹۷/۱)، تفسیر فرات کوفی (کوفی، ۱۴۱۰: ۳۷۳)، المسترشد فی إمامة علی بن ابی طالب (طبری آملی، ۱۴۱۵: ۲۶۰ و ۵۷۸)، الکافی (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۰/۸)، کفایة الاثر (رازی، ۱۴۰۱: ۳۸)، تحف العقول (حرانی، ۱۴۰۴: ۱۱۳)، الغیبة نعمانی (ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷: ۴۴)، شرح الاخبار (حسینی جلالی، ۱۴۰۹: ۲۶۹/۲)، امالی صدوق (صدوق، ۱۳۷۶: ۲۶۹)، الخصال (همو، ۱۳۶۲: ۵۷۳/۲)، عیون اخبار الرضا علیه السلام (همو، ۱۴۰۴: ۱۳/۲)، کمال الدین و تمام النعمة (همو، ۱۳۹۵: ۲۳۹/۱)، اعتقادات الامامیه (همو، ۱۴۱۴: ۹۵)، خصائص الائمة (شریف رضی، ۱۴۰۶: ۷۷)، الامالی مفید (مفید، ۱۴۱۳: ۱۸)، تقریب المعارف (حلبی، ۱۴۹۱: ۱۸)،

الرسالة العلوية في فضائل امير المؤمنين عليه السلام (كراجکی، ۱۴۲۷: ۴۹)، كنز الفوائد (همو، ۱۴۱۰: ۶۷/۲)، التعجب من أغلاط العامة في مسئلة الإمامة (همو، ۱۴۲۱: ۱۵۱)، عيون المعجزات (ابن عبد الوهاب، بی تا: ۳۳)، المناقب (علوی، ۱۴۲۸: ۱۵۱)، نوادر المعجزات (طبری آملی، ۱۴۲۷: ۱۲۹) الامالی طوسی (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۰، ۳۴۹، ۴۵۹، ۴۸۲، ۵۱۳، ۵۲۶، ۶۳۳ و ۷۳۳) و مئة منقبة من مناقب امير المؤمنين عليه السلام (ابن شاذان، ۱۴۰۷: ۴۱) نقل شده و یا به صورت ضمنی به آن اشاره شده است.

در مورد وضعیت حدیث سفینه در منابع کلامی امامیه نیز باید گفت تا پایان قرن پنجم تنها چند متکلم مانند شیخ صدوق رحمته الله در اعتقادات الامامیه و الهدایه و شیخ مفید رحمته الله در الارشاد تنها به نقل یک طریق حدیث سفینه اکتفا نموده اند و یا از مضمون آن در بیان اعتقادات شیعه بهره گرفته اند؛ روندی که سید مرتضی تنها با کمی تفاوت در پرداختن به دلالت های حدیث سفینه در الشافی طی می کند. ابوالصلاح حلبی تنها متکلمی است که در این بازه زمانی سه مرتبه حدیث سفینه را در یک کتاب کلامی خویش ذکر کرده است.^۱ به نظر می رسد علت این مسئله وجود احادیث مشهور و صریح در اثبات امامت اهل بیت علیهم السلام باشد که متکلمان را از پرداختن مفصل به حدیث سفینه بازداشته است. همچنین موقعیت حوزه کلامی بغداد در خصوص شیخ مفید و سید مرتضی رحمته الله و تألیف کتب حدیثی مرتبط با کلام توسط شیخ صدوق رحمته الله و پرداختن به حدیث سفینه در آن کتب، می تواند از جمله وجوه عدم توجه جدی به حدیث سفینه در این بازه زمانی در منابع کلامی باشد. به عنوان نمونه، شیخ صدوق رحمته الله با احتساب کتب روایی که به موضوع کلام مربوط می شود، سیزده عنوان کتاب کلامی دارد که ایشان حدیث سفینه را در آنها نقل کرده است؛ اما با صرف نظر از کتب روایی وی، می توان به دو اثر الاعتقادات و الهدایه فی الاصول و الفروع اشاره کرد. ایشان در الاعتقادات و در مقام بیان اعتقادات شیعه ضمن اشاره به حدیث سفینه، می نویسد: «اعتقادنا فیهم أنهم اولوا الأمر الذین أمر

۱. بر خواننده پوشیده نیست که مراد از کتاب های کلامی، غیر از کتب روایی - کلامی است؛ چراکه با احتساب این نوع کتب در زمره منابع کلامی شیخ صدوق رحمته الله در رتبه اول اهتمام به حدیث سفینه قرار خواهد گرفت.

الله تعالی بطاعتهم... و أنّ مثلهم في هذه الأمة كسفينة نوح أو كباب حطّة» (صدوق، ۱۴۱۴: ۹۴). شیخ صدوق رحمته الله همچنین در الهدایة در «باب معرفة الأئمة الذين هم حجج الله على خلقه بعد نبيه صلوات الله عليه و عليهم بأسمائهم» به مضمون این حدیث توجه نموده و می نویسد: «أنهم أمان لأهل الأرض، كما أن النجوم أمان لأهل السماء، و أنّ مثلهم في هذه الأمة كمثّل سفينة نوح.» (همو، ۱۴۱۸: ۳۶) باتوجه به آثار کلامی - حدیثی شیخ صدوق رحمته الله و دو کتاب پیش گفته، می توان توجه ایشان به حدیث سفینه را مثبت ارزیابی کرد؛ چراکه شیخ صدوق رحمته الله با وجود اینکه هیچ کتابی را به صورت مستقل به موضوع اثبات امامت اهل بیت علیهم السلام اختصاص نداده، بارها به حدیث سفینه اشاره کرده است؛ به صورتی که در مجموع در شش کتاب خود حدیث سفینه را نقل کرده و در برخی کتب نیز آن را تکرار نموده است.

همچنین شیخ مفید رحمته الله، از متکلمان امامیه سده چهارم قمری، از سی کتاب کلامی به جامانده از وی که پانزده کتاب آن به مسئله امامت اختصاص دارد، فقط در الارشاد و در فصل تاریخ امام جواد علیه السلام به یکی از مضامین حدیث سفینه اشاره کرده است. متن حدیث به این صورت است:

نُسِخَ مِنْ أَصْلَابِ أَصْحَابِ السَّفِينَةِ هَذِهِ مَثَلُهَا فَيَكُمُ فَإَرْكَبُوهَا فَكَمَا نَجَا فِي هَاتِيكَ مَنْ نَجَا فَكَذَلِكَ يُنَجُّو فِي هَذِهِ مَنْ دَخَلَهَا أَنَا رَهِيْنٌ بِذَلِكَ قَسْمًا حَقًّا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ وَ الْوَيْلُ لِمَنْ تَخَلَّفَ ثُمَّ الْوَيْلُ لِمَنْ تَخَلَّفَ أَمَا بَلَّغَكُمْ مَا قَالَ فِيهِمْ نَبِيُّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ يَقُولُ فِي حِجَّةِ الْوَدَاعِ إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَ عِزَّتِي أَهْلَ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْخَوْضَ (مفید، ۱۴۱۳: ۱/۲۳۳).

از سید مرتضی معروف به شریف مرتضی، هشت عنوان کتاب کلامی در دسترس است که از بین آنها فقط کتاب الشافی به موضوع امامت اختصاص دارد؛ کتابی که سید مرتضی در آن پس از نقل حدیث سفینه به چند دلالت این حدیث نیز اشاره می کند و می نویسد:

وَ أَنَّ ذَلِكَ يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْإِمَامَةَ فِيهِمْ، وَ كَذَلِكَ الْعَصْمَةُ، وَ رَبَّمَا قَوْوَا ذَلِكَ بِمَا

روي عنه عليه السلام: «ان مثل اهل بيتي فيكم مثل سفينة نوح من ركبها نجي و من تخلف عنها غرق» و ان ذلك يدل على عصمتهم، و وجوب طاعتهم، و حظر العدول عنهم، قالوا: و ذلك يقتضي النص على أمير المؤمنين عليه السلام (سيد مرتضی، ۱۴۴۱: ۱۲۰/۳).

ایشان همچنین از این حدیث بر اثبات حقانیت اجماع عترت استدلال می‌کند؛ چراکه معتقد است جمع شدن عترت پیامبر بر غیر حق با مضمون حدیث سفینه سازگار نیست (همان). نکته قابل توجه این است که سید مرتضی به حدیث ثقلین در اثبات امامت اهل بیت علیهم السلام استناد می‌کند (همان)؛ نکته‌ای که در مورد این حدیث به چشم نمی‌خورد و به روشنی نشان می‌دهد حدیث سفینه به تنهایی و صراحت بر اصل امامت اهل بیت علیهم السلام دلالت ندارد؛ لذا می‌تواند از جمله نصوص غیر صریح در اثبات امامت باشد.

ابوصلاح حلبی (م ۴۴۷ق) از جمله متکلمان امامیه است که در کتاب تقریب المعارف در سه مرحله از کتابش (حلبی، ۱۴۰۴: ۱۸۱، ۲۶۹ و ۴۲۳) به حدیث سفینه اشاره کرده است و می‌نویسد:

و ذلك يفيد عصمة المرادين لأنه لا يمكن القطع على نجا المتبع مع تجويز الخطأ على المتبع و عصمة المذكورين يفيد توجه الخطاب إلى من عيناه و يوجب إمامتهم على الوجه الذي بيناه في أمثال لهذه الآيات و الأخبار قد تكرر معظمها في رسالتي الكافية و الشافية (حلبی، ۱۴۰۴: ۱۸۱).

۱-۲. حدیث سفینه در قرن ششم تا دهم

توجه به منابع روایی آغاز قرن ششم تا پایان سده دهم نشان می‌دهد علمای امامیه در این دوره نیز به حدیث سفینه توجه ویژه‌ای داشته‌اند؛ به طوری که ۲۷ منبع حدیثی این دوره بیش از شصت بار این حدیث و یا مشابه آن را در کتاب‌های خود نقل کرده‌اند. محدثان در این دوره در بیشتر موارد از مصادر پیشین خود، یعنی کتب حدیثی موجود تا پایان قرن پنجم روایت نقل کرده‌اند؛ اما در برخی متون حدیثی این

دوره حدیث سفینه با متن، سند و یا مضمونی غیر از آنچه در منابع پیشین سابقه داشته، نقل شده است. همچنین برخی منابع به طرق اهل سنت نیز التفات داشته‌اند.

حدیث سفینه در این بازه زمانی در کتبی مانند روضة الواعظین (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵: ۱۰۰/۱)، اعلام الوری (طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۰۰)، عیون الحکم (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۶۷)، غرر الحکم (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۵۸۵)، جامع الاخبار (شعیری، بی تا: ۱۴)، مکارم الاخلاق (طبرسی، ۱۴۱۲: ۴۵۹)، بشارة المصطفی (طبری آملی، ۱۳۸۲: ۱۵، ۳۰، ۳۳، ۸۸ و ۱۵۳)، قصص الانبیاء (راوندی، ۱۴۰۹: ۱۷۴)، مناقب آل ابی طالب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۱/۲۹۵، ۵۷/۲ و ۱۱۸، ۹۰/۳)، الاحتجاج (طبرسی، ۱۴۰۳: ۱۵۷/۱ و ۲۷۳)، الفضائل ابن شاذان (ابن شاذان قمی، ۱۳۶۳: ۸۱)، الروضة فی فضائل امیرالمؤمنین (همو، ۱۴۲۳: ۱۹۴)، عمدة عیون الصحاح الاخبار فی مناقب الامام الابرار (ابن بطیق، ۱۴۰۷: ۱۹۴)، مجموعه ورام (ورام ابن ابی فراس، ۱۴۱۰: ۴۱/۲)، المزار الكبير (ابن مشهدی، ۱۴۱۹: ۲۴۵ و ۴۲۶)، التحصین (ابن طاوس، ۱۴۱۳: ۵۵۳، ۶۰۳ و ۶۲۰)، جمال الاسبوع (همو، ۱۳۳۰: ۳۷)، سعد السعود (همو، بی تا: ۱۰۸)، الطرائف (همو، ۱۴۰۰: ۱۳۲/۱)، كشف الغمة (اربلی، ۱۳۸۱: ۵۱/۱)، كشف الیقین (حلی، ۱۴۱۱: ۱۸۸، ۲۹۵، ۵۴۹ و ۲۹۵)، ارشاد القلوب (دیلمی، ۱۴۱۲: ۲۳۳/۲ و ۳۰۶، ۱۸۹)، اعلام الدین (همو، ۱۴۰۸: ۱۸۹)، الصراط المستقیم (عاملی نباطی، ۱۳۸۴: ۱۲۶/۲ و ۱۶۱)، عوالی اللثالی (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵: ۸۵/۴) و تأویل آیات الظاهرة (استرآبادی، ۱۴۰۹: ۴۷۱ و ۸۳۳) نقل و یا به مضمون آن توجه شده است.

روند اهتمام و تمسک متکلمین نیز به حدیث سفینه نسبت به دوره قبل دو برابر شده است. گرچه براساس منابع موجود، در قرن دهم هیچ کتابی به مضمون حدیث سفینه اشاره نکرده است و در هرکدام از قرون ششم تا هشتم تنها در یک کتاب حدیث سفینه نقل شده است؛ اما روند قابل توجه بهره‌گیری از آن در مباحث مربوط به امامت در قرن نهم، عملکرد متکلمان در این بازه را بهبود بخشیده است.

عبدالجلیل قزوینی رازی (م قرن ۶) در نقض معروف به بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۶۰۶)، عمادالدین طبری (م قرن ۷) در کامل البهائی فی السقیفة (طبری، ۱۴۲۶: ۷۳/۱)، عزالدین بن شمس (م قرن ۹) در رساله حسنیة (طوسی، ۱۳۷۴: ۵۷۰)، جرجانی (م قرن ۹) در رسائل فارسی جرجانی (جرجانی،

۱۳۷۵:۱۳۷، علامه بیاضی (م ۸۷۷ ق) در الصراط المستقیم إلى مستحقی التقدیم (عاملی نباطی، ۱۳۸۴:۸۱/۲) و فاضل مقداد (م ۸۷۶ ق) در اللوامع الإلهیة فی المباحث الکلامیة (فاضل مقداد، ۱۴۲۲:۴۰۰) از جمله متکلمانی هستند که در این بازه زمانی به حدیث سفینه اشاره و بدان استدلال نموده‌اند.

۳-۱. حدیث سفینه در قرن یازدهم تا معاصر

در بازه زمانی قرن یازدهم تا دوران معاصر کتبی مانند الوافی (فیض کاشانی، ۱۴۰۶:۱۷/۲۶ و ۱۸۶)، وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۱۶:۳۴/۲۷)، اثبات الهداة (همو، ۱۴۲۵:۸۳/۱، ۷۲/۲، ۱۲۷، ۱۳۳، ۱۳۹، ۱۵۹، ۱۸۵، ۱۹۲، ۱۹۶ و ۲۰۰/۳)، الايقاظ (همو، ۱۳۶۲:۲۲۴)، الانصاف فی النص علی ائمة اثنی عشر (بحرانی، ۱۳۷۸:۲۳۹)، مرآة العقول (مجلسی، ۱۴۰۴:۳۵/۴)، بحار الانوار (همو، ۱۴۰۳:۳۴۷/۱۸ و ۱۵۶، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۰۵/۲۳، ۱۲۸/۲۷)، النور المبین فی قصص الانبیاء (راوندی، ۱۴۰۹:۳۰۶)، ریاض السالکین (کبیر مدنی، ۱۴۰۹:۱۷۵)، عوالم العلوم (بحرانی اصفهانی، ۱۳۸۲: ۱۴۷)، مستدرک وسائل (نوری، ۱۴۰۸:۲۸/۳)، منهاج البراعة (خویی، ۱۴۰۰:۲۵۹/۱۲) و مکاتیب الائمة (احمدی میانجی، ۱۴۲۶:۲۷۶/۲) این حدیث را نقل کرده‌اند که در این بین بیشترین نقل‌ها در دو کتاب اثبات الهداة و بحار الانوار است.

همچنین توجه متکلمان به حدیث سفینه در بازه زمانی قرن یازدهم تا دوران معاصر از شرایط یکسانی تبعیت نمی‌کند، به گونه‌ای که در قرن دوازدهم تنها کتاب لطائف غیبیه (علوی عاملی، بی تا: ۴۲۵) به این حدیث توجه داشته است. این روند نسبت به قرن پیش تر با کاهش جدی مواجه است. در قرن پیش، یعنی قرن یازدهم کتاب احقاق الحق (شوستری، ۱۴۰۹:۵۸۹/۳۴)، علم یقین فی اصول الدین (فیض کاشانی، ۱۴۱۸:۶۳۱/۱)، قرة العیون (همو، ۱۳۸۷:۴۱۳) و قرن سیزدهم چهار اثر انوار العرفان (اسفراینی، ۱۳۸۳:۳۱۲)، البراهین القاطعة (استرآبادی، ۱۳۸۲:۲۷۸/۳)، حق یقین شبر (مجلسی، بی تا: ۲۵۸/۱)، هادی المضلین (سبزواری، ۱۳۸۳:۱۳۴) و همچنین در قرن چهاردهم چهار کتاب با عناوین دلائل الصدق لنهج الحق (مظفر، ۱۴۲۲:۴۲)، عقائد الإمامیة (زنجانی، ۱۴۱۳:۶۹)، نقض الوشیعة (امین، ۱۴۰۳:۳۰) و نور الافهام فی علم الکلام

(حسینی لواسانی، ۱۴۲۵/۱: ۳۸۴) به حدیث سفینه اشاره کرده‌اند؛ این در حالی است که در دوران معاصر دست‌کم در ۲۳ کتاب مانند: ثم اهتدیت (تیجانی سماوی، ۱۹۹۱: ۹۱)، دروس فی العقائد الإسلامية (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۴۳)، راهنمای حقیقت (سبحانی، ۱۳۸۷: ۳۴۶)، سلسله المسائل العقائدية (سبحانی، بی‌تا: ۸۷/۹)، الشيعة نص الجوار (طباطبایی، ۱۴۱۸: ۳۳۹)، الشيعة هم اهل السنة (تیجانی سماوی، ۱۴۲۸: ۱۲۴)، الصحابة بين العدالة و العصمة (سند، ۱۴۲۶: ۱۸۴)، العقائد الإسلامية (مركز المصطفى، ۱۴۱۹: ۲۸۶/۱)، عقائد الإمامية اثني عشرية (زنجانی، ۱۴۱۳: ۱۰۵/۳)، العقيدة الإسلامية (سبحانی، ۱۳۸۶: ۱۸۹)، الفوائد البهية (حمود، ۱۴۲۱: ۹۴/۲)، فی رحاب اهل البيت (جمعی از نویسندگان، ۱۴۲۶: ۸۶)، فی ضل اصول الإسلام (سبحانی، ۱۴۱۴: ۸۶)، کلم الطیب (طیب، ۱۳۶۲: ۵۰۴ و ۵۱۳)، الأكون مع الصادقين (تیجانی سماوی، ۱۴۲۸: ۲۲)، المحاضرات (سبحانی، ۱۴۲۸: ۳۲۴)، اعیان الشيعة (امین، ۱۴۰۶: ۴۱/۱)، مناظرات فی العقائد و الأحکام (حسن، ۱۴۲۷: ۳۱۸/۱)، النسخ و البداء فی الکتاب و السنة (سبحانی، ۱۴۱۸: ۹۷)، نفحات الأزهار (میلانی، ۱۴۱۴: ۳۷۴/۱) به حدیث سفینه در مباحث کلامی استناد شده است.

البته در قرن یازدهم وجود کتاب إحقاق الحق و إزهاق الباطل که قریب به ۱۵۰ مرتبه به حدیث سفینه اشاره کرده و در نوع خود بی‌سابقه است، روند توجه به حدیث سفینه را با تحول جدی روبه‌رو کرده است؛ روندی که پس از قاضی نورالله شوشتری در کتاب حدیثی - کلامی اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات توسط شیخ حر عاملی رحمته الله دنبال شده است.

۲. طرق نقل حدیث سفینه

توجه به منابع حدیثی قرن اول تا پنجم نشان می‌دهد که حدیث سفینه از طریق حضرت علی علیه السلام (امام رضا علیه السلام؛ ۱۴۰۶: ۳۹؛ صدوق، ۱۳۶۲: ۵۷۲/۲)، مقداد و سلمان (هلالی، ۱۴۰۵: ۳۹/۲)، ابوذر (همان، ۷۳۲: صفار، ۱۴۰۴: ۲۹۷/۱؛ خراز رازی، ۱۴۰۱: ۳۴؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۷۳۳، ۶۳۳، ۵۲۵، ۵۱۳، ۴۸۲، ۴۵۹، ۳۴۹ و ۶۰؛ کوفی، ۱۴۱۰: ۳۷۰ و ۳۷۱)، ابن عباس (صدوق، ۱۳۹۵: ۲۴۱/۱؛ همو، ۱۳۷۶: ۲۶۹) و ابوسعید خدری (خراز رازی، ۱۴۰۱: ۳۹) از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است. ارزیابی

منابع واسطه نیز نشان می‌دهد که این حدیث در بیشتر موارد با اتکا به اسناد موجود در قرن‌های اول تا پنجم نقل شده است؛ اگرچه صاحب کتاب، گاهی طریق مجزایی را برای حدیث بیان کرده که در منابع اولیه نقل نشده است.

حدیث سفینه علاوه بر منابع حدیثی امامیه در منابع روایی اهل سنت نیز با طرق مختلف نقل شده است (قندوزی، ۱۴۲۲: ۹۳/۱-۹۵). این حدیث از افرادی مانند حضرت علی علیه السلام (ابن ابی شیبہ، ۱۴۰۹: ۳۰۵/۷؛ حسکانی، ۱۴۱۱: ۳۶۱/۱؛ طبری، ۱۴۲۸: ۲۰؛ متقی، ۱۴۱۹: ۴۳۵/۲)، عبدالله بن زبیر (هیثمی، ۱۳۹۹: ۴۲۲/۳)، ابن عباس (طبرانی، بی‌تا: ۴۶/۳ و ۲۷/۱۲)، ابوذر غفاری (طبرانی، ۱۴۱۵: ۳۴۳/۹؛ ابن حنبل، ۱۴۳۰: ۷۸۵/۲؛ فخر رازی، ۱۴۰۷: ۲۲۰/۱۶؛ آجری، ۱۴۱۷: ۲۱۴/۵)، سلمه بن اکوع (شافعی، ۱۴۲۷: ۲۰۲)، ابوطیفیل عامر بن واثله (دولابی، ۱۴۲۱: ۲۳۲/۱)، ابوسعید خدری (طبرانی، بی‌تا: ۲۲/۲) و انس بن مالک (خیطب بغدادی، ۱۴۲۷: ۹۰/۱۲) روایت شده است.

نوید ارجمند در کتاب السکینه فی صحة حدیث السفینه به جمع‌آوری طرق اهل سنت به حدیث سفینه اشاره کرده و به بررسی ابهامات موجود در مورد سند آن پرداخته است. نویسنده در فصل اول تا پنجم به ترتیب سند روایات عبدالله بن زبیر، ابن عباس، علی بن ابی طالب علیه السلام، ابوسعید خدری و ابوذر را بررسی کرده است. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد طرق این روایات صحیح و یا حسن لذاته هستند؛ لذا ایجاد ابهام در سند این روایت صحیح نیست. نگارنده در ادامه و تا پایان فصل دهم به دفع شبهاتی مانند متهم بودن بعضی رجال حدیث به تشیع، منکر بودن حدیث سفینه، تضعیف حدیث سفینه توسط مخالفان و... اشاره کرده است (ارجمند، ۱۳۹۶: ۵۰۲).

۳. دلالت‌های حدیث سفینه در نگاه محدثین

در ادامه لازم است سیر تاریخی دلالت‌های حدیث سفینه از قرن پنجم تا دوران معاصر به تفکیک بیان شود:

۳-۱. قرن اول تا پنجم

باتوجه به آنچه گذشت، مشخص شد که حدیث سفینه با طرق متعدد، در بازه

زمانی قرن اول تا اتمام قرن پنجم مورد توجه بسیاری از محدثان امامیه قرار گرفته است. موضوع این کتاب‌ها باب مربوط به حدیث سفینه و توضیحات احتمالی محدثان ذیل احادیث می‌تواند به کشف دلالت‌های حدیث سفینه بر اصل امامت اهل بیت علیهم‌السلام و همچنین شناخت صفات امام همچون عصمت، مرجعیت علمی، مفروض الطاعه بودن و... کمک شایانی بنماید.

آنچه که در این بخش مورد توجه نویسنده قرار گرفته است، کشف دلالت‌های حدیث سفینه از دیدگاه محدثان در بازه زمانی مذکور است تا مشخص شود محدثان در این بازه زمانی مهم چه برداشت‌هایی از حدیث سفینه داشته‌اند. به نظر می‌رسد بسیاری از کتاب‌های حدیثی تا انتهای قرن پنجم تنها به نقل حدیث سفینه اکتفا کرده‌اند و جز چند کتاب حدیثی که در بیشتر موارد با صبغه کلامی نوشته شده‌اند، به توضیح برداشت خود از این حدیث نپرداخته‌اند. همچنین برخی کتب حدیثی تبویب مشخصی ندارند که با تحلیل ابواب بتوان به نوع نگاه نویسنده در مورد حدیث سفینه پی برد. با این وجود و با استفاده از قرائن متعدد، می‌توان موارد زیر را به عنوان دلالت‌های حدیث سفینه در کلام صاحبان کتب حدیثی در این بازه زمانی برشمرد.

۱-۳. اصل امامت اهل بیت علیهم‌السلام

توجه به قرائن پیش‌گفته در کلام محدثان نشان می‌دهد برخی محدثان - به حسب آنچه که از چینش ابواب و یا توضیحات پیرامون متن احادیث برمی‌آید - حدیث سفینه را دلیلی بر امامت اهل بیت علیهم‌السلام می‌دانند و می‌توان مدعی شد که این دسته از محدثان از این حدیث به جهت اثبات اصل امامت اهل بیت علیهم‌السلام بهره برده‌اند. شیخ صدوق رحمته‌الله در کتاب اعتقادات الامامیه (صدوق، ۱۴۱۴: ۹۴) این حدیث را در «باب الاعتقاد فی عدد الانبیاء و الاوصیاء» نقل کرده است. وی پس از ابراز اعتقاد خویش در مورد حجت بودن اهل بیت علیهم‌السلام بر خلائق و شمارش نام ائمه دوازده‌گانه، اعتقاد خود در مورد اهل بیت علیهم‌السلام را بیان می‌کند که از جمله به حدیث سفینه اشاره کرده

و می نویسد: «و اعتقادنا فیهم ... و ان مثلهم فی هذه الامة کسفینه نوح او کباب حطّة». البته باید توجه داشت که این برداشت تنها براساس مناسبت باب مربوط با اصل امامت اهل بیت علیهم السلام است و بعید نیست که از این حدیث بتوان در بحث ویژگی های امام نیز بهره برد.

۳-۱-۲. فضیلت و برتری اهل بیت علیهم السلام

یکی از دلالت های حدیث سفینه از نگاه محدثین، دلالت این حدیث بر فضیلت امیرالمؤمنین علیه السلام است. روشن است که در نگاه شیعه فضیلت با خلافت و رهبری مفهومی مساوی دارد و هیچ گاه بین فضیلت و حقانیت امامت تفکیک وجود ندارد. نگاهی به کتب حدیثی امامیه نشان می دهد برخی محدثان، حدیث سفینه را دال بر فضیلت اهل بیت علیهم السلام می دانند. به عنوان نمونه، می توان به کتاب های الخصال (صدوق، ۱۳۶۲: ۵۷۳/۲)، رساله علویة (کراجکی، ۱۴۲۷: ۴۹) و مئة منقبة من مناقب أمير المؤمنين والأئمة (ابن شاذان، ۱۴۰۷: ۴۰) اشاره کرد.

۳-۱-۳. مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام

یکی از دلالت های حدیث سفینه، مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام در جهان اسلام است. برداشتی که در کلام عده ای از محدثان به روشنی قابل مشاهده است. محمد بن علی کراجکی (م ۴۴۹ق) در کتاب التعجب من أغلاط العامة فی مسئله الإمامة که با هدف بیان تناقض های اهل سنت در مسئله امامت نوشته شده است، در باب «من اغلاطهم فی الاحکام و بدعهم فی الشرائع» با بیان رویه اهل سنت در بی توجهی نسبت به اهل بیت علیهم السلام در مباحث فقهی و عدم نقل از اهل بیت علیهم السلام حتی به عنوان یک فقیه صاحب فتوا و بدعت دانستن اقتدا به ائمه علیهم السلام در امور فقهی و احکام به انتقاد صریح به این رویه می پردازد. وی از این رویه با وجود التفات اهل سنت به احادیثی مانند حدیث ثقلین و حدیث سفینه ابراز تعجب می کند (کراجکی، ۱۴۲۱: ۱۵۰). کراجکی معتقد است براساس این اخبار - که حدیث سفینه یکی از آنهاست - خداوند با وجود اهل بیت علیهم السلام ما را از دیگران بی نیاز کرده است؛

اما گروهی با کنار گذاشتن اهل بیت علیهم السلام و عدم مراجعه به آنها در مسائل فقهی به افرادی مانند مالک، ابوحنیفه، شافعی، سفیان ثوری و... مراجعه می‌کنند (همان: ۱۵۱). این برداشت نشان می‌دهد از دیدگاه کراجکی، حدیث سفینه بر مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام دلالت دارد.

۴-۱-۳. عصمت ائمه علیهم السلام

ابوالصلاح حلبی (م ۴۴۷ ق) در کتاب تقریب المعارف (حلبی، ۱۴۰۴: ۱۸۱) بابی را با عنوان «النص علی امامة الائمة» مطرح می‌کند و پس از ذکر حدیث سفینه، این حدیث را دال بر عصمت ائمه علیهم السلام می‌داند. استدلال حلبی این‌گونه است که نمی‌توان بر نجات یافتن پیروان قطع پیدا کرد؛ درحالی‌که خطاکردن پیشوایان مجاز باشد.

۵-۱-۳. مفروض الطاعة بودن اهل بیت علیهم السلام

مفروض الطاعة بودن یا وجوب تبعیت از امام، یکی دیگر از دلالت‌های حدیث سفینه در نگاه برخی محدثان است. به عنوان مثال، ابن حیون در کتاب شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار (حسینی جلالی، ۱۴۰۹: ۲/۲۶۹) در باب «السیر علی خطی الامیر المؤمنین علیه السلام» احادیثی که بر تبعیت مطلق از حضرت علی علیه السلام دلالت دارد را جمع‌آوری کرده است. یکی از احادیثی که ایشان نقل کرده، حدیث سفینه است.

۲-۳. قرن ششم تا دهم

۱-۲-۳. اصل امامت اهل بیت علیهم السلام

یکی از دلالت‌های حدیث سفینه اصل امامت اهل بیت علیهم السلام به عنوان جانشینان پیامبر صلی الله علیه و آله است. بررسی متن احادیث نشان می‌دهد، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله گاهی از این حدیث برای معرفی حضرت علی، امام حسن و امام حسین علیهم السلام استفاده کرده‌اند و گاهی حدیث سفینه را نسبت به همه اهل بیت علیهم السلام بیان نموده‌اند که در هر سه صورت، می‌تواند بر اصل امامت همه اهل بیت علیهم السلام و در برخی موارد بر دلیل امامت برخی مصادیق از اهل بیت علیهم السلام دلالت کند. فتال نیشابوری (م ۵۰۸ ق) در

کتاب روضة الواعظین و بصيرة المتعظین در باب «مجلس فی ذکر الإمامة و إمامة علی ابن ابی طالب و أولاده علیهم السلام» حدیث سفینه را از پیامبر اکرم ﷺ نقل می‌کند. البته این نقل از حدیث سفینه تنها متوجه یکی از مصادیق سفینه نجات، یعنی حضرت علی علیه السلام است که به جهت معرفی آن حضرت و تأکید بر امامت ایشان بیان شده است. لذا براساس تحلیل عنوان باب که پیرامون امامت اهل بیت علیهم السلام است، می‌توان گفت حدیث سفینه بر امامت اهل بیت علیهم السلام دلالت می‌کند؛ به طوری که نویسنده را مجاب نموده این حدیث را در این باب ذکر کند.

۲-۲-۳. فضیلت اهل بیت علیهم السلام

یکی مهم‌ترین و البته پرتکرارترین دلالت‌های حدیث سفینه، دلالت این حدیث بر فضیلت اهل بیت علیهم السلام است. به نظر می‌رسد، فضیلت در نگاه محدثان فقط به معنای وجود فضایی در عرض ویژگی‌های دیگر صحابه نیست؛ بلکه هدف از بیان فضایل، اثبات برتری اهل بیت علیهم السلام و استحقاق آنها به جانشینی رسول خدا ﷺ است. محمد بن محمد شعیری (م قرن ۶) در کتاب جامع الاخبار (شعیری، بی‌تا: ۱۴) و در «فصل الخامس فی فضائل امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیهم السلام» احادیث مختلفی را در فضیلت حضرت علی علیه السلام نقل می‌کند که از جمله آنها در کنار احادیثی مانند «ولاية علی بن ابی طالب حصنی»، حدیث سفینه است.

۳-۲-۳. عصمت اهل بیت علیهم السلام

یکی از دلالت‌های حدیث سفینه در نگاه برخی محدثان، دلالت این حدیث بر عصمت اهل بیت علیهم السلام است. ابن شهر آشوب مازندانی (م ۵۵۸ق) در کتاب متشابه القرآن و مختلفه پس از نقل حدیث سفینه ذیل آیه ۳۳ سورة آل عمران به نقل حدیث سفینه می‌پردازد و در شرح آن می‌نویسد:

ذلك برهان عصمتهم إذ لو جاز عليهم الخطأ لما صح القطع على نجاة متبعهم و أمانهمم الضلال و ثبوت عصمتهم مقتض لإمامتهم لأنه لا أحد فرق بين الأمرين. (ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹: ۵۷/۲).

از این عبارت روشن می‌شود که ایشان به واسطه اثبات عصمت، امامت اهل بیت علیهم‌السلام را نیز اثبات می‌کند؛ چراکه فرقی بین عصمت و امامت از نگاه ایشان وجود ندارد.

۴-۲-۳. علم اهل بیت علیهم‌السلام

ازجمله دلالت‌های حدیث سفینه از نظر برخی محدثان، دلالت حدیث بر علم اهل بیت علیهم‌السلام است؛ به این معنا که ایشان حاملان علم و اهل دانش هستند. ابن ابی‌جمهور (م ۹۰۱ق) در کتاب عوالی اللثالی (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵: ۸۵/۴) این حدیث را در باب «الجملة الثانية في الأحاديث المتعلقة بالعلم وأهله و حاملیه» می‌آورد که نشان می‌دهد ایشان از حدیث سفینه بر مرجعیت علمی اهل بیت علیهم‌السلام استناد کرده است. اربلی (م ۶۹۲ق) (اربلی، ۱۳۸۱: ۵۴۹/۱) نیز این حدیث را در بخش علم امام حسن علیه‌السلام نقل کرده است.

۵-۲-۳. وجوب اطاعت از اهل بیت علیهم‌السلام

یکی از دلالت‌های حدیث سفینه، مفروض الطاعة بودن اهل بیت علیهم‌السلام است؛ به این معنا که باید در مقام عمل از اهل بیت علیهم‌السلام در ابعاد مختلف تبعیت کرد. کتاب الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف که به سید بن طاوس منسوب است و به هدف اثبات امامت اهل بیت علیهم‌السلام نوشته شده، یک باب را به حدیث سفینه اختصاص داده است؛ نویسنده پس از ذکر عنوان باب و قبل از بیان نقل‌های مختلف حدیث سفینه می‌نویسد: «و من ذلك فی تصریحه صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بوجوب التلزم بأهل بیه» (ابن طاوس، ۱۴۰۰: ۱۳۱/۱). این عبارت نشان می‌دهد که نویسنده از حدیث سفینه بر وجوب تلزم و اطاعت از اهل بیت علیهم‌السلام استفاده کرده است.

۳-۳. قرن یازدهم تا دوران معاصر

توجه به حدیث سفینه در بازه زمانی قرن یازدهم تا دوران معاصر شرایط یکسانی ندارد؛ به گونه‌ای که، در قرن یازدهم سه کتاب (شوشتری، ۱۴۰۹: ۵۸۹/۳۴)، فیض کاشانی،

۱۴۱۸:۶۳۱/۱)، فیض کاشانی، ۱۰۹۱: ۴۱۳)، در قرن دوازدهم فقط کتاب لطائف غیبیه و در قرن‌های سیزدهم و چهاردهم در هر کدام چهار کتاب به حدیث سفینه اشاره شده است؛ در حالی که در دوران معاصر دست‌کم در ۲۳ منبع کلامی به حدیث سفینه در مباحث کلامی استناد شده است. البته همان‌طور که اشاره شد، در قرن یازدهم، وجود کتابی مانند احقاق الحق و ازهاق الباطل که نزدیک به ۱۵۰ مرتبه به حدیث سفینه اشاره کرده و در نوع خود بی‌سابقه است، روند توجه به حدیث سفینه را با تحول جدی روبه‌رو کرده است؛ روندی که پس از قاضی نورالله شوشتری در کتاب حدیثی - کلامی اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات توسط شیخ حر عاملی نیز دنبال شده است.

همان‌طور که اشاره شد، استناد متکلمان به حدیث سفینه در دوران معاصر مطلوب است و منابع متعددی، حدیث سفینه را به عنوان دلیل قابل توجه بر اثبات امامت اهل بیت (علیهم‌السلام) قلمداد می‌کنند. از جمله محققان عصر حاضر که علاوه بر پژوهش‌های مهم فقهی - اصولی، کتاب‌های کلامی نیز نوشته‌اند، سید محمد سعید حکیم (م ۱۴۴۳ق) است. ایشان اهتمام ویژه‌ای نسبت به حدیث سفینه داشتند و از دیگر علمای هم دوره خود در این مسیر پیشتاز بودند؛ لذا گزارشی از کتاب فی رحاب العقیده به صورت تفصیلی و دیگر علما به طور اجمالی در این بخش ارائه می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱-۳-۳. اصل امامت اهل بیت (علیهم‌السلام)

حکیم در مقام پاسخگویی به دلالت «صلاة ابي بكر» بر خلافت او معتقد است، دلالت برخی احادیث از دلالت «صلاة ابي بكر» قوی‌تر است؛ از جمله احادیثی که از دیدگاه ایشان دلالت قوی‌تری نسبت به نماز ابوبکر به جای رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) دارد، حدیث سفینه است. بر این اساس، ایشان دلالت حدیث سفینه بر امامت حضرت علی (علیهم‌السلام) را می‌پذیرد و این دلالت را قوی‌تر از دلالت قضیه «صلاة ابي بكر» می‌داند (حکیم، ۱۴۳۳: ۲۲۵/۲-۲۲۷).

۱۳۶۲: ۵۰۴) از حدیث سفینه، اصل امامت برای اهل بیت علیهم السلام را برداشت کرده است.

۳-۳-۲. علم و عصمت اهل بیت علیهم السلام

سید محمد سعید حکیم در بخش دیگری از کتاب فی رحاب العقیده پس از نقل کلمات برخی از اهل سنت که به اهل بیت علیهم السلام نسبت ضعف حدیث، ضعف علم و شاذ بودن روایات را داده‌اند، می‌نویسد:

ولیت شعری اذا کان هؤلاء الائمه علیهم السلام كما یذكر هؤلاء الرجال فی العلم و ضعف الحديث، والشذوذ و غیر ذلک، فمنهم اذا الذین جعلهم رسول الله امانا لامته من الضلال و الهلکة؟! (همان: ۸۳/۲).

ایشان در توضیح عبارت آخر، در پاورقی به حدیث سفینه استناد می‌کند؛ لذا باتوجه به عبارت ایشان، حدیث سفینه بر علم و عصمت اهل بیت علیهم السلام دلالت دارد و عبارتهای اهل سنت با مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام و عصمت آنها که مفاد حدیث سفینه است، منافات دارد.

۳-۳-۳. مرجعیت اهل بیت علیهم السلام

حکیم در بخش دیگری از کتاب پیش‌گفته و در فصلی با عنوان «ادله مرجعیه اهل البیت للأمة» به ادعاهای بی‌نیازی امت از نصب خلیفه از جانب خداوند، اکتفای امت به خود در نصب خلیفه و رضایت خداوند به اختلاف و تفرق در امت پاسخ می‌دهد. ایشان معتقد است، برای پاسخگویی به این افراد ادله نقل شده پیرامون مرجعیت اهل بیت علیهم السلام برای امت کفایت می‌کند که از جمله آنها، حدیث سفینه است. وی پس از نقل این حدیث به عنوان دلیل مرجعیت اهل بیت علیهم السلام برای امت، در توضیح این حدیث می‌نویسد:

حيث لا ريب في الكناية بذلك عن ان النجاة انما تكون بالاهتداء بهديهم، و الهلاك انما يكون بالاعراض عنهم و تركهم (همان: ۱۴۰/۳).

تیجانی سماوی در الاکون مع الصادقین (تیجانی سماوی، ۱۴۲۸: ۲۲)، سبحانی در

محاضرات فی الاهیات (سبحانی، ۱۴۲۸: ۳۲۳) و عبدالله حسن در مناظرات فی العقائد و الأحکام (عبدالله حسن، ۱۴۲۷: ۳۱۸) از این حدیث برای مرجعیت علمی و عملی ائمه اطهار علیهم السلام استفاده کرده‌اند.

۴. نتیجه‌گیری

باتوجه به آنچه گذشت، اولاً، حدیث سفینه از جمله احادیث متواتر و پرتکرار در منابع شیعه و اهل سنت است و اگر نتوان تواتر این حدیث در اهل سنت را اثبات کرد، صحت طرق این حدیث انکارناپذیر است. ثانیاً، حدیث سفینه از جمله احادیث مشهوری است که تا پایان قرن پنجم در ۲۹ کتاب و با بیش از ۲۲ طریق نقل شده است. همچنین این حدیث در بازه زمانی قرن ششم تا پایان قرن دهم و پس از آن تا دوران معاصر در کتب حدیثی به میزان قابل توجهی مشاهده می‌شود که دو بازه زمانی آخر در بیشتر مواقع از طرق موجود در بازه زمانی ابتدایی اخذ شده، اما در برخی موارد صاحب کتاب طریق مستقلی را برای حدیث نقل یا آن را به صورت مرسل بیان کرده است. ثالثاً، حدیث مورد بحث از منابع شیعه، در هفت کتاب تا پایان قرن پنجم از قول پیامبر صلی الله علیه و آله و به ویژه حضرت علی علیه السلام نقل شده و بقیه موارد نسبت به عموم اهل بیت علیهم السلام است. در برخی نقل‌ها نیز اهل بیت علیهم السلام برای معرفی خود از حدیث سفینه بهره می‌گرفتند که نشان از شهرت این حدیث در قرون ابتدایی اسلام دارد. رابعاً، توجه به بازه‌های زمانی مختلف نشان می‌دهد که حدیث سفینه در اولین کتاب‌های کلامی وجود داشته و شیخ صدوق رحمته الله علاوه بر توجه به نقل آن در کتب حدیثی خود، از این حدیث در دو کتاب کلامی اش (الاعتقادات و الهدایة) نیز یاد کرده است؛ روندی که اگرچه در پانزده کتاب کلامی مفید رحمته الله که در موضوع امامت نوشته شده، با کاستی مواجه شده است و ایشان جز در کتاب الارشاد به حدیث سفینه استدلال نکرده؛ اما توسط سید مرتضی در کتاب الشافی کمی بهبود پیدا کرده است. در قرون بعدی نیز متکلمان کم‌وبیش به حدیث سفینه در موضوعات مرتبط با امامت تمسک کرده‌اند؛ اما اوج التفات به حدیث سفینه مربوط به کتاب احقاق الحق در قرن یازدهم است.

منابع

۱. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، (۱۴۰۵ق)، عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة، قم: دار السید الشهداء للنشر.
۲. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، (۱۳۹۷ق)، غیبت نعمانی، محقق علی اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق.
۳. ابن ابی شیبہ، عبد اللہ بن محمد، (۱۴۰۹ق)، المصنف، بیروت: دار الفکر.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)، (۱۳۷۶ش)، الامالی، تهران: کتابچی.
۵. _____، (۱۴۱۴ق)، الاعتقادات، قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
۶. _____، (۱۳۶۲ش)، الخصال، قم: جامعہ مدرسین.
۷. _____، (۱۳۹۵ق)، کمال الدین و تمام النعمة، محقق علی اکبر غفاری، تهران: اسلامیه.
۸. _____، (۱۴۱۸ق)، الهدایة فی الاصول والفروع، قم: مؤسسة امام هادی علیه السلام.
۹. _____، (۱۴۴۱ق)، الشافی فی الإمامة، محقق محمد حسین درایتی، مشهد: آستان مقدس رضوی.
۱۰. ابن بطیق، یحیی بن حسن، (۱۴۰۷ق)، عمدة عیون الصحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار، قم: جامعة مدرسین.
۱۱. ابن شاذان قمی، ابوالفضل شاذان بن جبرائیل، (۱۴۲۳ق)، الروضة فی فضائل امیرالمومنین علیه السلام، محقق علی شکرچی، قم: مکتبة الامین.
۱۲. ابن شاذان، محمد بن احمد، (۱۴۰۷ق)، مئة منقبة من مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام، محقق مدرسة الامام المهدي، قم: مدرسة الامام المهدي.
۱۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ق)، تحف العقول، محقق علی اکبر غفاری، قم: جامعہ مدرسین.
۱۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، (۱۳۶۹ق)، متشابه القرآن و مختلفه، قم: دار بیدار للنشر.

۱۵. _____، (۱۳۷۹ق)، مناقب آل ابی طالب، قم: علامه.
۱۶. ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۳۳۰ق)، جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع، قم: دار الرضی.
۱۷. _____، (۱۴۰۰ق)، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، قم: خیام.
۱۸. _____، (۱۴۱۳ق)، التحصین لاسرار ما زاد من کتاب الیقین، محقق اسماعیل انصاری زنجانی خوئینی، قم: مؤسسه دارالکتاب.
۱۹. _____، (بی تا)، سعد السعود، قم: دار الذخائر.
۲۰. ابن عبد الوهاب، حسین، (بی تا)، عیون المعجزات، قم: مكتبة الداوری.
۲۱. ابن مشهدی، محمد بن جعفر، (۱۴۱۹ق)، المزار الكبير، محقق جواد قیومی اصفهانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۲. ابوالصلاح حلبی، تقی بن النجم، (۱۴۰۴ق)، تقریب المعارف، محقق فارس تبریزیان، قم: المحقق.
۲۳. احمدی میانجی، علی، (۱۴۲۶ق)، مکاتیب الأئمة، محقق مجتبی فرجی، قم: دار الحديث.
۲۴. اربلی، علی بن عیسی، (۱۳۸۱ق)، کشف الغمة، محقق سید هاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی هاشم.
۲۵. ارجمند، نوید، (۱۳۹۶ش)، السکينة فی صحة حدیث السفينة، قم: انتشارات امامت اهل بیت (علیهم السلام).
۲۶. استرآبادی، محمد جعفر، (۱۳۸۲ش)، البراهین القاطعة فی شرح تجرید العقائد الساطعة، قم: مكتبة الاعلام الاسلامی.
۲۷. استرآبادی، علی، (۱۴۰۹ق)، تأویل الآيات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، محقق حسین استادولی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۸. اسفراینی، ملا اسماعیل، (۱۳۸۳ش)، انوار العرفان، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۹. امام رضا (علیه السلام)، علی بن موسی، (۱۴۰۶ق)، صحیفة الامام الرضا (علیه السلام)، محقق محمد مهدی نجف، مشهد: کنگره جهانی امام رضا (علیه السلام).

۳۰. امام عسکری علیه السلام، حسن بن علی، (۱۴۰۹ق)، التفسیر المنسوب الی الامام الحسن العسکری علیه السلام، محقق مدرسة الامام المهدي، قم: مدرسة الامام المهدي.
۳۱. امين، سيد محسن، (۱۴۰۶ق)، اعيان الشيعة، بيروت: دار التعارف.
۳۲. بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله، (۱۳۸۲ش)، عوالم العلوم و المعارف و الاحوال من الآيات و الاخبار و الاقوال، محقق محمدباقر موحد ابطحي اصفهانی، قم: مؤسسة الامام المهدي.
۳۳. بحرانی، هاشم بن سليمان، (۱۳۷۸ش)، الإنصاف فی النص علی الأئمة الإثنی عشر آل محمد عليهم السلام، مترجم سيد هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامي.
۳۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۴۱۰ق)، غرر الحكم و درر الكلم، محقق سيد مهدي رجایی، قم: دارالکتب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
۳۵. تيجانی سماوی، محمد، (۱۴۲۸ق)، الاكون مع الصادقين، قم: مؤسسة انصاريان.
۳۶. ———، (۱۴۲۸ق)، الشيعة هم اهل السنة، قم: مؤسسة انصاريان.
۳۷. ———، (۱۹۹۱م)، ثم اهتديت، لندن: مؤسسة الفجر.
۳۸. جرجانی، ضياء الدين، (۱۳۷۵ش)، رسائل فارسی جرجانی، تهران: ميراث مکتوب.
۳۹. جمعی از نویسندگان، (۱۴۲۶ق)، فی رحاب اهل البيت، بی جا: المجمع العالمي لاهل البيت عليهم السلام.
۴۰. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶ق)، وسائل الشيعة، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
۴۱. ———، (۱۴۲۵ق)، اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، بيروت: اعلمی.
۴۲. ———، (۱۳۶۲ش)، الايقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة، ترجمه احمد جنتی، تهران: انتشارات نوید.
۴۳. ———، (۱۴۰۹ق)، تفصيل وسائل الشيعة الی تحصيل مسائل الشريعة، محقق مؤسسة آل البيت، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
۴۴. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، (۱۴۱۱ق)، شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، محقق محمدباقر محمودی، تهران: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة.

۴۵. حسن، عبدالله، (۱۴۲۷ق)، مناظرات فی العقائد و الاحکام، قم: دلیل ما.
۴۶. حکیم، سید محمد سعید، (۱۴۳۳ق)، فی رحاب العقيدة، بغداد: مؤسسة الحكمة للثقافة الإسلامية.
۴۷. حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۱۱ق)، کشف الیقین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام، محقق حسین درگاهی، تهران: وزارت ارشاد.
۴۸. حمود، محمد جمیل، (۱۴۲۱ق)، الفوائد البهية فی شرح عقائد الاسلامیة، بیروت: مؤسسة الاعلمی.
۴۹. خزار رازی، علی بن محمد، (۱۴۰۱ق)، کفایة الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر، محقق عبد اللطیف حسینی کوه کمری، قم: نشر بیدار.
۵۰. خطیب بغدادی، احمد بن علی ابوبکر، (۱۴۲۷ق)، تاریخ بغداد، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۵۱. خویی، حبیب الله بن محمد، (۱۴۰۰ق)، منهاج البراعة فی شرح النهج البلاغة، تهران: مكتبة الإسلامية.
۵۲. دولابی، محمد بن احمد بن حنبل، (۱۴۲۱ق)، الکنی و الاسماء، محقق ابو قتیبة نظر محمد الفاریابی، بیروت: دار ابن حزم.
۵۳. دیلمی، حسن بن محمد، (۱۴۱۲ق)، ارشاد القلوب الی الصواب، قم: الشریف الرضی.
۵۴. زنجانی، سید ابراهیم موسوی، (۱۴۱۳ق)، عقائد الامامیة اثنی عشر، بیروت: مؤسسة الاعلمی.
۵۵. سبحانی، جعفر، (بی تا)، سلسله المسائل العقائدية، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۵۶. —، (۱۳۸۷ش)، راهنمای حقیقت، تهران: نشر مشعر.
۵۷. —، (۱۴۱۴ق)، فی ظل اصول الاسلام، قم: مؤسسة الامام الصادق علیه السلام.
۵۸. —، (۱۴۱۸ق)، النسخ و البداء فی الكتاب و السنة و رسالة حول حجیة احادیث و اقوال العترة الطاهرة، بیروت: دار الهادی.
۵۹. —، (۱۴۲۸ق)، المحاضرات فی الإلهیات، قم: مؤسسة امام صادق علیه السلام.
۶۰. سبزواری، هادی، (۱۳۸۳ش)، هادی المضلین، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

۶۱. سند، محمد، (۱۴۲۶ق)، الصحابة بين العدالة والعصمة، قم: لسان صدق.
۶۲. شافعی، علی بن محمد، (۱۴۲۷ق)، مناقب امیرالمومنین علی بن ابی طالب، تهران: مجمع التقریب بین المذاهب.
۶۳. شریف رضی، محمد بن الحسین، (۱۴۰۶ق)، خصائص الاثمه عليه السلام (خصائص امیرالمومنین عليه السلام)، محقق محمد هادی امینی، مشهد: آستانة الرضویة المقدسة.
۶۴. الشعیری، محمد بن محمد، (بی تا)، جامع الاخبار، نجف اشرف: مكتبة الحيدرية.
۶۵. شوشتری، قاضی نورالله، (۱۴۰۹ق)، إحقاق الحق وإزهاق الباطل، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفی.
۶۶. صفار، محمد بن الحسن، (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات، محقق محسن بن عباس علی كوجه باغی، قم: الأعلمی للمطبوعات.
۶۷. طباطبائی، سید محمد حسین، (۱۴۱۸ق)، الشيعة نص الجوار مع المستشرق كوربان، قم: مؤسسة ام القرى.
۶۸. طبرانی، سليمان بن احمد، (بی تا)، المعجم الصغير، بيروت: دار الكتب العلمية.
۶۹. طبرسی، احمد بن علی، (۱۴۰۳ق)، الاحتجاج علی اهل اللجاج، محقق محمد باقر خراسان، مشهد: مرتضی.
۷۰. طبرسی، حسن بن فضل، (۱۴۱۲ق)، مكارم الاخلاق، قم: الشريف الرضى.
۷۱. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۹۰ق)، اعلام الوری، تهران: الاسلامیة.
۷۲. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، (۱۴۲۷ق)، نوادر المعجزات فی مناقب الائمة الهداة عليهم السلام، محقق باسم محمد اسدی، قم: دلیل ما.
۷۳. طبری آملی کبیر، محمد بن جریر بن رستم، المسترشد فی امامة علی بن ابی طالب عليه السلام، محقق: احمد محمودی، قم: كوشانپور.
۷۴. طبری آملی، عمادالدین، (۱۳۸۲ق)، بشارة المصطفی لشيعة المرتضى، نجف اشرف: المكتبة الحيدرية.
۷۵. _____، (۱۴۲۶ق)، کامل البهائي فی السقيفة، نجف اشرف: المكتبة الحيدرية.

۷۶. طوسی، خواجه نصیرالدین و دیگران، (۱۳۷۴ش)، پنج رساله اعتقادی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

۷۷. طوسی، محمد بن الحسن، (۱۴۱۴ق)، الامالی، محقق مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافة.

۷۸. طیب، سید عبدالحسین، (۱۳۶۲ش)، کلم الطیب در تقرير عقائد اسلام، قم: کتابخانه اسلام.

۷۹. عاملی نباطی، علی بن محمد، (۱۳۸۴ق)، الصراط المستقیم الى مستحق التقدیم، محقق میخائیل رمضان، نجف اشرف: المكتبة الحیدریة.

۸۰. علوی عاملی، میر سید محمد، (بی تا)، لطائف غیبیة، بی جا: مکتب السید الداماد.

۸۱. فاضل مقداد، ابن عبدالله، (۱۴۲۲ق)، اللوامع الالهیة فی مباحث الکلامیة، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

۸۲. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، (۱۳۷۵ش)، روضة الواعظین و بصیرة المتعظین، قم: انتشارات رضی.

۸۳. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۳۸۷ش)، قرۃ العیون فی أعز الفنون، تهران: مدرسه عالی شهید مطهری.

۸۴. _____، (۱۴۱۸ق)، علم الیقین، محقق محسن بیدارفر، قم: بیدار.

۸۵. قزوینی رازی، عبدالجلیل، (۱۳۸۵ش)، نقض معروف به بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، تهران: انجمن آثار ملی.

۸۶. قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله، (۱۴۰۹ق)، قصص الانبیاء، محقق غلامرضا عرفانیان یزدی، مشهد: مرکز پژوهش های اسلامی.

۸۷. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴ق)، تفسیر قمی، محقق طیب موسوی جزایری، قم: دار الكتاب.

۸۸. کبیر مدنی شیرازی، سید علی خان بن احمد، (۱۴۰۹ق)، ریاض السالکین فی شرح صحیفة سید الساجدین، محقق محسن حسینی امین، قم: انتشارات اسلامی.

۸۹. کراچکی، ابوالفتح، (۱۴۲۱ق)، التعجب من اغلاط العامة فی مسئلة الامامة، قم: دار الغدير.

۹۰. کراجکی، محمد بن علی، (۱۴۱۰ق)، کنز الفوائد، محقق عبدالله نعمة، قم: دار الذخائر.
۹۱. کوفی، فرات بن ابراهیم، (۱۴۱۰ق)، تفسیر فرات کوفی، محقق محمد کاظم، تهران: مؤسسة الطبع و النشر فی وزارة الارشاد الاسلامی.
۹۲. لیثی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۶ش)، عیون الحکم و المواعظ، محقق حسین حسنی بیرجندی، قم: دار الحديث.
۹۳. متقی، علی بن حسام الدین، (۱۴۱۹ق)، کنز العمال فی سنن الاقوال و الأفعال، محقق محمود عمر دمیاطی، بیروت: دار الكتب العلمية.
۹۴. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار الائمة الاطهار عليه السلام، محقق جمعی از محققان، بیروت: دار احیاء التراث.
۹۵. ———، (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، محقق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دار الكتب الاسلامية.
۹۶. مرکز المصطفی، (۱۴۱۹ق)، العقائد الاسلامية، قم: مرکز المصطفی للدراسات الاسلامية.
۹۷. مغربی، قاضی نعمان بن محمد، (۱۴۰۹ق)، شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار عليه السلام، محقق محمد حسین حسینی جلالی، قم: جامعه مدرسين.
۹۸. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، (۱۴۱۳ق)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، محقق: مؤسسة آل البيت عليه السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام.
۹۹. ———، (۱۴۱۳ق)، الامالی، محقق علی اکبر غفاری و استادولی، قم: کنگره شیخ مفید.
۱۰۰. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۵ش)، الدروس فی العقائد الإسلامية، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب عليه السلام.
۱۰۱. میلانی، سید علی، (۱۴۱۴ق)، نفحات الازهار فی خلاصة عبقات الانوار، قم: مهر.
۱۰۲. نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محقق مؤسسة آل البيت عليه السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام.
۱۰۳. ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، (۱۴۱۰ق)، مجموعة ورام، قم: مكتبة فقهية.
۱۰۴. هلالی، سلیم بن قیس، (۱۴۰۵ق)، كتاب سلیم بن قیس هلالی، محقق محمد انصاری

زنجانی خوئینی، قم: الهادی.

۱۰۵. هیشمی، علی بن ابی بکر، (۱۳۹۹ق)، کشف الاستار عن زوائد البزار علی الكتب الستة، محقق حبیب الرحمن الاعظمی، بیروت: مؤسسة الرسالة.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

